

Людмила Дяченко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник сектору рідкісних видань
відділу педагогічного джерелознавства та біографістики
Державної науково-педагогічної бібліотеки України
імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ, Україна
e-mail: diachenko.lm@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6897-124X

**ПЕДАГОГІЧНІ ВИДАННЯ НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
У ФОНДІ ДНПБ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

У статті висвітлено результати аналізу змісту педагогічних видань німецькою мовою другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з колекції рідкісних видань іноземними мовами фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, що визначено метою статті. Проаналізовані джерела систематизовано за класифікаційними ознаками розподілу видань на види за характером інформації. Відповідно виокремлено сім груп джерел: офіційні, наукові, виробничо-практичні, навчальні, довідкові, літературно-художні видання, епістолярні джерела. Результати узагальнення та систематизації цих документів представлено у науково-допоміжному бібліографічному покажчику «Педагогічні видання німецькою мовою другої половини ХІХ ст. – 1917 р. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського», який підготовлено науковцями відділу джерелознавства та біографістики у межах наукового дослідження «Педагогічна наука та освіта в особах, документах, бібліографії» (2020–2022 рр.).

Висвітлено роль рідкісних видань іноземними мовами у формуванні цілісного наукового знання про розвиток історико-педагогічного процесу з урахуванням суспільних тенденцій та соціально-економічних умов в Німеччині й Австрії на межі ХІХ–ХХ ст. На основі аналізу змісту педагогічних видань німецькою мовою кінця ХІХ – початку ХХ ст. з фонду ДНПБ зроблено такі висновки: цей історичний період ознаменувався значними реформаційними перетвореннями у системах освіти німецькомовних країн; криза суспільного буття в Німеччині й Австрії зумовили потребу в перегляді тогочасної теорії й практики освіти; у результаті дискусій у німецькомовному науково-педагогічному просторі виникла низка особистісно орієнтованих концепцій навчання й виховання; розроблення дитиноцентричних концепцій є значним внеском педагогів-реформаторів з Німеччини й Австрії у світову гуманістичну педагогіку; спільність їхніх педагогічних позицій полягає у заклик до відмовитись від авторитаризму традиційної школи через негуманне ставлення до особистості дитини та нівелювання її природного потенціалу; педагоги-реформатори ставили перед школою завдання розвивати творчі сили кожної дитини, враховувати індивідуальний темп розвитку, забезпечувати можливість набуття власного досвіду.

Ключові слова: педагогічні видання німецькою мовою, колекція рідкісних видань іноземними мовами ХІХ – початку ХХ ст., ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, джерелознавчий аналіз, науково-допоміжний

бібліографічний покажчик, німецькомовні країни, Німеччина, Австрія, друга половина XIX – початок XX ст.

Постановка проблеми. У добу цифровізації значно підвищився інтерес до документів з фондів цінних та рідкісних видань наукових бібліотек. Це обумовлено не лише об'єктивним удосконаленням засобів зберігання інформації, а й прагненням дослідників вивчити, переосмислити, зберегти й передати наступним поколінням наукові надбання попередників, у тому числі знання про особливості перебігу історико-педагогічних та освітніх процесів, що відображені на сторінках цих видань. Дослідження вітчизняної і зарубіжної педагогічної спадщини в історичній ретроспективі, вивчення педагогічного досвіду в динаміці його розвитку є важливим для розуміння глибинних причин освітніх процесів як в Україні, так і в зарубіжних країнах, а також дає змогу виявити та переосмислити конструктивні ідеї освітнього досвіду інших країн для подальшого їх впровадження в процесі оновлення системи освіти України.

Важливим показником якості історико-педагогічного дослідження є добір, обґрунтування та систематизація його джерельної бази. Як зазначає Л. Д. Березівська, «основу історико-педагогічних досліджень становить джерельна база, тобто сукупність дібраних, систематизованих і класифікованих джерел як носіїв інформації про педагогічне минуле» [2]. Розширення джерельної бази шляхом уведення до наукового обігу нових джерельних матеріалів, з'ясування їх інформаційного потенціалу залишається одним із перспективних напрямів вітчизняної історико-педагогічної науки.

Водночас особливістю сучасного етапу розвитку науки є її орієнтація на особистість, що виявляється в спрямованості на розвиток її інтелектуального творчого потенціалу. З цим пов'язана також активізація біографічних досліджень, коли минуле осмислюється, оцінюється, порівнюється з теперішнім кризь життя та діяльність відомих діячів, які завдяки своїм творчим успіхам стали символами окремих історичних періодів, що уособлюють переломні події поступу народів і цивілізацій, розвиток культури, освіти, науки тощо.

Для формування цілісного наукового знання про розвиток історико-педагогічного процесу в тісному зв'язку з національною культурою досліджуваних країн, з'ясування умов провадження професійної діяльності та ролі особистості в історії освіти важливим є звернення науковців до автентичних літературних джерел іноземними мовами, що дає змогу забезпечити достовірність, змістовність й аргументованість результатів історико-педагогічних, біографічних, культурологічних досліджень. Це передбачає глибоке осмислення й творче використання зарубіжного історичного досвіду щодо формування особистості на основі перевірених часом теоретичних засад і практики навчання й виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У другій половині XIX – початку XX ст. у зарубіжних країнах відбулись значні реформаційні перетворення систем шкільної і професійної освіти. Цей період ознаменувався зародженням реформаторської педагогіки як потужного суспільного освітнього руху, що охопив більшість країн Європи, зокрема Німеччину й Австрію. Він згуртував учених, освітян, громадськість у єдиному прагненні – модернізувати національні системи освіти задля виховання людини з високими моральними,

інтелектуальними, професійними якостями, які б відповідали черговим викликам індустріального суспільства.

Сутність освітнього процесу, що ґрунтується на засадах реформаторської педагогіки в німецьких школах, викликає інтерес українських дослідників, оскільки сьогодні в Україні відбувається активний процес реформування вітчизняної шкільної освіти. Особливості розвитку реформаторської педагогіки в Німеччині з'ясували у своїх працях Н. Абашкіна, Н. Козак, О. Коцюбинський та ін. Дослідження Н. Абашкіної присвячено розвитку професійної освіти в Німеччині (кінець XIX – XX ст.) [1]. Дидактичні основи професійної підготовки майбутніх учителів у ФРН (друга половина XVIII – кінець XX ст.) проаналізувала Н. Козак [8]. Особливості організації навчально-виховного процесу на засадах реформаторської педагогіки у школах Німеччини в першій третині XX ст. досліджував О. Коцюбинський [9].

У вітчизняній історико-педагогічній літературі можна виокремити низку робіт українських науковців, які досліджували різні аспекти розвитку реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX ст., зокрема вальдорфської педагогіки (С. Гозак, О. Іонова, С. Лупаренко, Л. Литвин, О. Лукашенко, В. Новосельська, В. Партола, О. Передерій), експериментальної і прагматичної педагогіки (Л. Веремюк, В. Коваленко, Н. Кравцова, Л. Лисенко, О. Радіонова), педології (І. Болотінова, Ю. Литвина, Н. Осьмук, А. Степаненко, О. Титаренко та ін. Так, Г. Кемінь схарактеризувала розвиток ідей «нового виховання» у західноєвропейській педагогіці (кінець XIX – середина XX ст.) [7]; С. Куркіна з'ясувала проблеми виховання особистості й колективу в реформаторській педагогіці (кінець XIX – перша третина XX ст.) [11]; Т. Петрова досліджувала гуманізацію навчально-виховного процесу у «реформаторській» педагогіці кінця XIX – початку XX ст. [13]; А. Растрігіна схарактеризувала розвиток теорії вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці кінця XIX – першої половини XX ст. [16] тощо.

Вплив зарубіжних течій і напрямів другої половини XIX – початку XX ст. на розвиток системи освіти та педагогічної науки України проаналізовано в монографії науковців Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Зарубіжна реформаторська педагогіка в оцінках українських науковців другої половини XX – початку XXI століття» (2017) [17]. У виданні окреслено завдання всебічного осмислення зарубіжного досвіду навчання й виховання. Відображено результати творчого втілення конструктивних ідей зарубіжного досвіду в освітній простір України.

Як зазначає Л. Ц. Ваховський, результатом історико-педагогічного пізнання має стати не простий опис того, що міститься в джерелі, а розуміння й інтерпретація минулого, розуміння людини досліджуваної епохи [4]. Тому в здійсненні історико-педагогічних досліджень важливим є використання автентичних літературних джерел іноземними мовами, що дає змогу не лише виявити зміни в методиці навчання й виховання, а й з'ясувати їх соціально-економічні та соціально-культурні умови.

Відтак у формуванні репрезентативної джерельної бази історико-педагогічних досліджень науковцям допоможе використання документів з колекції «Видання іноземними мовами XVII – початку XX ст.» фонду ДНПБ. Для ознайомлення широкої спільноти науковців і освітян із змістом цих видань

фахівцями ДНПБ здійснено історико-бібліографічне дослідження «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» (2009) [6], упорядковано каталог «Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» (2005) [14], оприлюднено віртуальні виставки на основі матеріалів колекції [15], триває оцифрування рідкісних видань, що дає змогу розширити можливості доступу до них. Значимим є також інформаційно-бібліографічний ресурс ДНПБ «Видатні педагоги України та світу», до якого інтегровано оцифровані дані про відомих вітчизняних і зарубіжних педагогів. Інформація до цього ресурсу постійно оновлюється завдяки опрацюванню автентичних опублікованих праць філософів, педагогів, психологів з колекції рідкісних видань іноземними мовами [3].

Під час наукового дослідження «Педагогічна наука та освіта в особах, документах, бібліографії» (2020–2022 рр.) виявлено, що значну частину цієї колекції становлять німецькомовні джерела другої половини XIX – початку XX ст., а педагогічні видання цього періоду представлено у фонді бібліотеки в усій тематичній, видовій та жанровій різноманітності. Результати опрацювання педагогічних видань цієї колекції подано в науковому доробку науковців відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ Л. М. Дяченко і Н. М. Кропачевої. Зокрема, у наукових статтях висвітлено роль автентичних літературних джерел у формуванні цілісного наукового знання про розвиток історико-педагогічного процесу з урахуванням суспільних тенденцій та соціально-економічних умов досліджуваної країни [5], а також розглянуто бібліографічні аспекти наукового дослідження педагогічних видань XIX – початку XX ст. [10].

На основі аналізу змісту німецькомовних педагогічних видань у фонді ДНПБ з'ясовано, що країни Європи у цей період пережили справжню педагогічну революцію, яка зумовила оновлення підходів до теорії і практики освітньої діяльності. З огляду на це у процесі наукового дослідження «Педагогічна наука та освіта в особах, документах, бібліографії» (2020–2022 рр.) науковцями ДНПБ упорядковано й оприлюднено науково-допоміжний бібліографічний показник «Педагогічні видання німецькою мовою другої половини XIX ст. – 1917 р. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» [12]. У показнику систематизовано 818 бібліографічних записів педагогічних видань німецькою мовою, опублікованих з 1850 по 1917 рік. Кожен з них подано з перекладом назв видань українською мовою.

Мета статті – висвітлення результатів аналізу змісту педагогічних видань німецькою мовою другої половини XIX – початку XX ст. з колекції рідкісних видань іноземними мовами фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського.

Аналіз змісту педагогічних джерел німецькою мовою здійснювався на основі використання таких **методів**: евристично-пошуковий (пошук, систематизація, класифікація джерельних матеріалів); проблемно-хронологічний (реконструкція та виявлення динаміки, основних тенденцій нагромадження науково-педагогічних знань); наративний (співвідношення фактографічного матеріалу та його аналітичної інтерпретації); вибіркового (вибір і вивчення за певними критеріями репрезентативних наукових праць та формування на цій

основі узагальнювальних висновків); порівняльно-педагогічний (з'ясування спільного, особливого, відмінного у вивченні освітніх процесів і науково-педагогічних явищ); історіографічний (технологічні підходи і прийоми аналізу педагогічної літератури та процесу нагромадження наукових знань). Математичні й соціологічні методи уможливають формалізацію даних, здобутих аналітичним шляхом.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети статті проаналізовано педагогічні видання німецькою мовою другої половини XIX – початку XX ст. з колекції рідкісних видань іноземними мовами XVII – початку XX ст. фонду ДНПБ. Визначення критеріїв відбору документів обумовлено метою наукового дослідження «Педагогічна наука та освіта в особах, документах, бібліографії» (2020–2022 рр.) (науковий керівник – Л. Д. Березівська, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України) – актуалізація історико-педагогічного знання про досягнення та кризові стани української й зарубіжної педагогічної науки та практики засобами джерелознавства як міждисциплінарної галузі, пов'язаної з педагогікою, історією педагогіки, історією, біографікою й бібліографією.

Педагогічні видання цього історичного періоду обрано з огляду на те, що друга половина XIX – початок XX ст. ознаменувались значними реформаційними перетвореннями у системі освіти багатьох європейських країн. У цей період країни Європи пережили справжню педагогічну революцію, яка зумовила оновлення підходів до теорії і практики освітньої діяльності. Зокрема, під час реформування системи освіти Німеччини та інших німецькомовних країн особливого значення набуло розроблення термінологічних питань педагогіки. З'ясовано, що зміни в терміносистемі німецької педагогічної науки та практики на межі XIX – XX ст. спричинено впливом тогочасних суспільних тенденцій, що обумовили подальший розвиток освіти в цих країнах. Перебудова загальної та професійної школи, організація нових типів освітніх установ сприяли значному збагаченню педагогічної науки новими термінами. Значного розвитку набули нові галузі педагогіки, виникли нові поняття, що стосуються змісту і завдань освіти, серед яких педагогіка вільного виховання, експериментальна педагогіка, громадянське виховання, трудова школа, народна школа, корисний громадянин, теорія «нового» виховання і «нових» шкіл тощо.

Основними критеріями відбору документів під час наукового дослідження «Педагогічна наука та освіта в особах, документах, бібліографії» визначено такі:

1) наявність документа у фонді ДНПБ, його належність до колекції рідкісних видань іноземними мовами XVII – початку XX ст.;

2) німецька мова публікації документа, оскільки вона є рідною для 90–95 мільйонів людей в Європі, що становить 13,3% усього європейського населення. Крім того, ця мова є другою за поширеністю в Європі;

3) час створення документа з метою врахування політичних, соціальних, економічних процесів, рівня розвитку науки і культури, появи нових термінів і понять тощо. Перевага надавалась документам, опублікованим у період другої половини XIX – початку XX ст.;

4) зміст документа, на основі якого можна зробити висновки про розвиток педагогічної думки в німецькомовних країнах під впливом відповідних політичних, економічних та соціальних умов;

5) потреби користувачів, які складно оцінити, оскільки статистичні дані не гарантують об'єктивності оцінки.

За результатами аналізу змісту німецькомовних педагогічних видань другої половини XIX – початку XX ст. у фонді ДНПБ виявлено їхні види за характером інформації та виокремлено сім груп джерел: офіційні, наукові, виробничо-практичні, навчальні, довідкові, літературно-художні, епістолярні. У зазначених групах передбачено наявність підгруп, у яких джерела об'єднано за відповідними видовими ознаками.

Першу групу джерел становлять офіційні видання німецькою мовою. Серед них нормативно-правові видання – документи, що мають силу правових норм (закони, укази, постанови, розпорядження, рішення, положення); нормативні видання, що містять норми, правила, вимоги, загальні принципи різних видів освітньої діяльності та характеристики їх результатів; нормативно-інструктивні документи щодо врегулювання окремих питань взаємодії суб'єктів освітньої діяльності та інструкції з викладання навчальних предметів у закладах освіти.

Звернення дослідників історії освіти і педагогіки до державних нормативно-правових актів і нормативно-інструктивних документів дає змогу розширити розуміння соціально-політичного контексту розвитку педагогічної науки в німецькомовних країнах у другій половині XIX – початку XX ст. Зокрема, опрацювання змісту педагогічних видань першої групи дає змогу з'ясувати нормативно-правові засади діяльності початкових і середніх шкіл в Німецькому королівстві (1906) [25]; виявити норми, що регламентують діяльність гімназій, ліцеїв, реальних шкіл (1911) [26], шкільних і університетських бібліотек в Австрії (1883) [29]; ознайомитись з порядком проведення екзаменів для вчителів австрійських закладів загальної середньої освіти (1907) [46] та вимогами щодо організації практики в школах окремих федеральних земель Австрії (1917) [39].

Друга група джерел – німецькомовні наукові видання. Це, зокрема, монографії, у яких викладено результати дослідження конкретної проблеми або теми; опубліковані дисертації та автореферати з коротким викладом змісту наукової праці, поданої на здобуття вченого ступеня доктора філософії; тези доповідей і повідомлень, проголошених під час проведення наукових заходів; матеріали конференцій, з'їздів, симпозіумів, засідань зі звітами, рекомендаціями та рішеннями, що відображають підсумки наукових заходів; збірники наукових праць, у яких висвітлено результати досліджень колективів авторів, наукових установ, закладів освіти чи товариств.

Оглядаючи зміст документів цієї групи джерел з колекції рідкісних видань фонду ДНПБ, зазначимо, що на початку XX ст. у Німеччині утвердився такий педагогічний напрям, як «громадянське виховання», з'явилося поняття «трудова школа». Найвідомішим представником цього напрямку був Г. Кершенштайнер (G. Kerschensteiner) (1854–1932). У своїй праці «Громадянське виховання німецької молоді» (1901) [37] він стверджував, що головне завдання шкільного виховання – сформулювати в учнів усвідомлення громадянського обов'язку і любові до батьківщини. Кожен громадянин має бути «корисним», тобто працювати на благо держави. Для цього, за словами вченого, учням треба дати мінімум знань і максимум умінь і навичок ручної праці, тому школа має бути «трудовою». Отже, йдеться про здійснення загальної трудової підготовки до майбутньої професійної діяльності. Ці положення розкрито вченим у таких працях: «Концепт трудової

школи» (1913) [36], «Основна аксіома освітнього процесу та висновки для організації роботи школи» (1917) [35].

На допомогу з упровадження ідей «трудової школи» в освітню практику в Німеччині було опубліковано низку інструктивних матеріалів з розвитку вправності учнів під час використання механізованих засобів виробництва, щоб після закінчення школи вони вже мали відповідні навички для можливої роботи на підприємствах, де на той час активно відбувалась механізація всіх виробничих процесів.

Посібники й порадики практичного спрямування представлено в третій групі документів з колекції рідкісних видань фонду ДНПБ. Про нагальність змін у тогочасній освіті німецькомовних країн зазначено у хроніках діяльності Віденського Товариства народної освіти з 1887 по 1912 рік. (1912) [34], а також у збірнику наукових праць «Дослідження в галузі вищої технічної освіти. Том 5», укладеному за сприяння Німецького комітету з технічної освіти (1914) [18]. У змісті цих документів зазначено, що на межі XIX–XX ст. у соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. У таких умовах для підприємств і фабрик, оснащених найновішою технікою, потрібні робітники нового типу. У звітах про діяльність міських професійних шкіл з подальшим підвищенням кваліфікації у Лейпцигу знаходимо також підтвердження думки про те, що традиційна німецька школа кінця XIX ст. орієнтувалася на виховання слухняних і дисциплінованих працівників. Загальноосвітні знання, що їх давала школа, були догматичними, а методи навчання не спонукали учнів до самостійного мислення [20; 21]. Необхідні були нові підходи до теорії і практики освіти й виховання, які відповідали б стрімкому розвиткові виробництва, зумовленого прогресом науки і культури.

Для більш ретельного ознайомлення із системою освіти в Німеччині на початку XX ст. звернемо увагу на чотиритомне видання «Освіта в Німецькому Рейху» (*Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich : in 4 Bänden*) (1904) [24]. У кожному з томів можна знайти вичерпну інформацію щодо особливостей функціонування закладів освіти різних типів і спрямування.

До третьої групи джерел належать також виробничо-практичні видання німецькою мовою. Перелік документів цієї групи впорядковано за такими підгрупами: практичні порадики й посібники з описом застосування освітніх технологій для вдосконалення навчання й викладання у закладах загальної середньої, професійної та вищої освіти; методичні рекомендації та настанови щодо виконання певних дій і процесів практичної педагогічної діяльності; методичні посібники, основним змістом яких є методика педагогічної діяльності, опис методів навчання й виховання.

У педагогічних виданнях третьої групи розкрито практичні аспекти виховання й навчання дітей в німецькомовних країнах другої половини XIX – початку XX ст. Серед документів цієї групи – порадики з організації діяльності середніх шкіл у Німеччині та методичні рекомендації щодо розроблення навчальних планів [30], путівники для батьків, домашніх учителів і гувернанток щодо домашнього виховання і навчання дитини [27], керівництва зі здійснення спостережень під час подорожей і прогулянок [43; 44] та ін.

Зазначимо також, що серед розмаїття педагогічних концепцій, що з'явилися того часу в Європі, однією з найпоширеніших була концепція «педагогіки

вільного виховання». Вона декларувала такі положення: дітей не треба виховувати спеціально, слід дати їм можливість спокійно й поступово розвивати свої здібності; в основі навчання й виховання мають бути лише інтереси дитини та її самостійність; головне завдання вихователя – допомагати дитині в цьому, не нав'язуючи своїх думок і вимог. Одним з німецьких прихильників теорії вільного виховання був Г. Шаррельман (H. Scharrelmann) (1871–1940). Він поставив перед школою завдання розвивати творчі сили кожної дитини, давати простір дитячій фантазії через самостійний розвиток. Провідну роль у навчанні вчений відводив «переживанням» дітей, здобуттю ними власного досвіду. Свої ідеї та міркування щодо досвідного навчання він виклав у методичному посібнику «Досвідна педагогіка: збірник нарисів та зразків уроків» (1912) [47].

У четвертій групі джерел подано найбільшу кількість німецькомовних педагогічних видань. До цієї групи належать навчальні видання для закладів освіти різних типів. Серед видань цієї групи навчальні програми і плани для закладів загальної середньої та професійної освіти; конспекти лекцій для студентів закладів вищої освіти, у тому числі семінарів з підготовки майбутніх учителів; підручники для університетів і шкіл; навчально-методичні посібники, основним змістом яких є методика викладання навчальної дисципліни або методика розвитку й виховання особистості; навчально-наочні посібники з ілюстративними матеріалами для унаочнення предмета навчальної дисципліни; хрестоматії з філософськими, педагогічними, історичними та літературно-художніми творами чи уривками з них, які є предметом вивчення в навчальній дисципліні; практикуми, що містять сукупність практичних завдань із певної навчальної дисципліни для кращого засвоєння здобувачами освіти набутих знань, умінь і навичок; робочі зошити для самостійної роботи учнів.

До четвертої групи джерел увійшли також документи, які дають змогу з'ясувати особливості розроблення планів і програм для різних типів закладів освіти в Німеччині й Австрії: народної та бюргерської шкіл, гімназій, латинських, вищих шкіл та ін. Серед конспектів лекцій для закладів вищої освіти Німеччини й Австрії не лише зібрання лекцій з педагогіки й методики викладання для майбутніх учителів, а й тексти лекцій для студентів-медиків, наприклад «Лікар як вихователь для дитини» [23].

Для з'ясування особливостей теоретичної і практичної підготовки вчителів у німецькомовних країнах у другій половині XIX – початку XX ст. важливим є ознайомлення зі змістом підручників для закладів вищої освіти, які проводили семінари для студентів-педагогів. Четверта група містить підручники з історії педагогіки, філософської, соціальної, дошкільної педагогіки, теорії навчання й виховання, психології, а також навчальні видання з підготовки майбутніх медичних працівників, зокрема підручники з анатомії та фізіології людини з урахуванням досвіду практичної медицини. Опрацювання цих видань дає змогу виявити особливості професійної підготовки не лише педагогів, а й інших фахівців у німецькомовних країнах зазначеного періоду.

Характерною особливістю та практичною цінністю цієї групи джерел є видання, що неодноразово перевидавались, наприклад, підручники Е. Бернхайма (E. Bernheim) «Історичні методи та філософія історії» (Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie), Г. А. Даніеля (H. A. Daniel) «Підручник географії для вищих навчальних закладів» (Lehrbuch der Geographie für höhere

Unterrichtsanstalten). Окремі підручники й посібники витримали від 5 до 77 перевидань.

Найбільшу кількість перевидань витримав «Буквар письма та читання» за авторства Г. Гурке (G. Gurcke) [31]. Це один з найбільш поширених букварів на території Німеччини й німецькомовних країн. Видання витримало понад 200 перевидань і «відчинило двері» в науку читання й письма для багатьох поколінь малят на межі XVI – XIX ст. Цей та інші підручники для шкіл належить до підгрупи «Підручники для закладів загальної середньої освіти».

Однією з найбільш чисельних підгруп джерел четвертої групи є навчально-методичні посібники з основами методики викладання навчальної дисципліни або методики розвитку й виховання особистості. Для наголошення на більшій значимості звернення дослідників до документів цього виду зазначимо, що на зламі XIX–XX ст. у німецькомовних країнах, зокрема Німеччині, активно обговорювали дидактичний аспект становлення інноваційної школи. Для обґрунтування освітніх інновацій та з'ясування їх доцільності в другій половині XIX ст. відбувалось активне започаткування лабораторій – спеціальних центрів психологічних і педагогічних досліджень. Поява таких центрів зумовила виникнення експериментальної педагогіки, у центрі уваги якої перебували не лише проблеми навчання дитини, а й вивчення особливостей розвитку пізнавальної сфери особистості.

Найвидатнішими її представниками були В. А. Лай (W. A. Lay) (1862–1926) та Е. Мейман (E. Meumann) (1862–1915). Так, В. А. Лай у працях «Методика викладання природознавства та критика реформаторських зусиль на основі сучасної психології» (1899) [41] та «Експериментальна дидактика» (1903) [40] критично висловлювався про тогочасну загальноосвітню школу і пропонував замінити її «школою дій», де учні мали змогу діяти творчо і самостійно, набувати власного досвіду пристосування до середовища. На переконання Е. Меймана, експериментальна педагогіка має вивчати проблеми фізичного й психічного розвитку дитини, особливості її мислення, сприймання, відчуття тощо. Це твердження відображено вченим у праці «Інтелект і воля» (1913) [42].

На основі аналізу змісту німецькомовних педагогічних видань фонду ДНПБ з'ясовано, що значним внеском педагогів Німеччини й Австрії кінця XIX – початку XX ст. є розроблення ними дитиноцентричних концепцій. Зокрема, Ф. Гансберг (F. Gansberg) [28], Л. Гурліт (L. Gurlitt) [32], Г. Шаррельман (H. Scharrelmann) [47] у своїх працях розкривали переваги і недоліки двох підходів до навчання – традиційного, спрямованого на освоєння дітьми ремесла, і творчого, що передбачає надання дитині можливості самостійно творити, реалізуючи свій природний потенціал. Вони ставили перед школою завдання розвивати творчі сили кожної дитини, давати простір дитячій фантазії, враховувати індивідуальний темп розвитку дитини, забезпечувати кожному учневі можливість набуття власного досвіду.

Підтвердження цих ідей дитиноцентризму ми знаходимо на сторінках хрестоматій, практикумів, робочих зошитів, призначених для використання під час занять у закладах загальної середньої освіти в Німеччині й Австрії в другій половині XIX – початку XX ст.

Більше інформації щодо оновлення теорії і практики освіти в німецькомовних країнах в другій половині XIX – початку XX ст. містять

довідковий видання німецькою мовою з фонду ДНПБ. Ці джерела об'єднано в п'яту групу, яка охоплює енциклопедії, словники, довідники, каталоги. Серед них енциклопедії з виховання й навчання, енциклопедичні довідники з педагогіки, словники філософських понять і категорій, довідники навчальних посібників для вищих, середніх і початкових шкіл, довідники з теорії виховання й навчання для закладів вищої освіти, каталоги виставок, бібліотек, видавництв тощо.

У шосту групу джерел зібрано літературно-художні видання, серед яких твори письменників німецькомовних країн та інших країн Європи й Америки, перекладено німецькою мовою. До цієї групи увійшли збірники казок для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, повчальні історії й оповідання для школярів та їхніх батьків.

Зазначимо, що поширення дитиноцентричних ідей у вихованні відображено також у змісті повчальних казок та історій для дітей різного віку. Це можна простежити на прикладі зміни змісту історій про Нечупару Петера. Оповіді про хлопчика Петера створено в 1845 р. франкфуртським психіатром Генріхом Гофманом для свого сина. Це був збірник з десяти повчальних віршів і став одним із перших в історії дитячих книжок з картинками. Мета цих віршів полягала в позбавленні дітей шкідливих звичок, але зміст історій був досить страхітливим і нагадував «педагогічний театр жахів». Наприклад, дівчинка бавиться сірниками – і від неї залишається купа попелу; хлопчик відмовляється їсти суп – і помирає від зневоднення та ін.

Втім збірник набув великої популярності і протягом наступних п'ятдесяти років історії про хлопчика-нечупару зазнали значних змін і мали кілька варіантів. Один із них, написаний Р. Гертвігом (R. Hertwig) і проілюстрований Г. Нойбером (H. Neuber) у 1897 р. [33], розповідає про пригоди Петера у повчальному, але жартівливому тоні без страхітливих погроз і смертельних небезпек. Хлопчик відвідує різні цікаві місця, ознайомлюється з новими персонажами, і кожен них допомагає йому навчитися турбуватися про себе та інших. Тож аналіз змісту казок і повчальних історій для дітей дає змогу виявити зміни основних принципів теорії виховання в історичній ретроспективі.

Окремо наголосимо на цінності епістолярної спадщини відомих персоналій. Епістолярні джерела утворюють заключну сьому групу джерел колекції рідкісних видань іноземними мовами. Ці документи набувають особливого значення для дослідження ролі особистості в розвитку освіти, культури й суспільства. Це листи відомих філософів і педагогів. Наприклад, фонд ДНПБ містить листи Й. Ф. Гербарта (J. F. Herbart) та листи, адресовані йому [22; 48]. Вони є цінним джерелом інформації про перебіг подій, що їх пережила як кожна людина, так і суспільство. Ім'я Йоганна Фрідріха Гербарта не лише увійшло в історію педагогіки, а й стало символом педагогічного руху так званих «гербартианців». Дослідники біографії Гербарта можуть скористатися виданнями з фонду ДНПБ, що містять огляди цікавих фактів з життя відомого філософа, психолога і педагога [19; 38; 45].

Висновки. На основі аналізу змісту німецькомовних педагогічних видань другої половини XIX – початку XX ст. з фонду ДНПБ з'ясовано, що криза суспільного буття в Німеччині на зламі XIX–XX ст., загострення проблем особистості в нових умовах життя й праці зумовили потребу в перегляді тогочасної теорії і практики освіти. Цей історичний період ознаменувався значними реформаційними перетвореннями в системі освіти. У результаті

дискусій у німецькомовному науково-педагогічному просторі виникла ціла низка особистісно орієнтованих концепцій навчання й виховання. Розроблення дитиноцентричних концепцій є значним внеском педагогів-реформаторів з Німеччини й Австрії у світову гуманістичну педагогіку. Спільність їхніх педагогічних позицій полягає у заклик до відмовитись від авторитаризму традиційної школи через негуманне ставлення до особистості дитини та нівелювання її природного потенціалу. Німецькі й австрійські педагогі-реформатори ставили перед школою завдання розвивати творчі сили кожної дитини, давати простір дитячій фантазії, враховувати індивідуальний темп розвитку дитини, забезпечувати кожному учневі можливість набуття власного досвіду.

Для з'ясування впливу політичних, економічних та соціальних умов на розвиток наукової думки у кожній країні, виявлення залежності між минулим, сучасним і майбутнім розвитком педагогічної науки важливим є формування широкої джерельної бази дослідження. Авторським колективом науковців відділу педагогічного джерелознавства та біографістики вперше зібрано й систематизовано педагогічні видання німецькою мовою другої половини XIX ст. – 1917 р. з колекції рідкісних видань фонду ДНПБ. Під час укладання бібліографічного покажчика застосовано традиційні методики упорядкування джерел й оригінальні прийоми доповнення бібліографічних записів фаховим перекладом назв видань українською мовою. До змісту покажчика увійшли з урахуванням хронологічних рамок дослідження такі документи: монографічні видання, тематичні зібрання, багатотомні, книжкові серійні видання та продовжувані видання, окремо видані відбитки, передруки, звіти науково-дослідних установ, наукових товариств та ін. Основним принципом упорядкування бібліографічних записів педагогічних видань обрано бібліографічні описи документів, згруповані в сім розділів: офіційні, наукові, виробничо-практичні, навчальні, довідкові, літературно-художні видання, епістолярні джерела.

Вважаємо, що звернення науковців до інноваційного інформаційного ресурсу, яким є науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Педагогічні видання німецькою мовою другої половини XIX ст. – 1917 р. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського», дасть змогу забезпечити аргументованість і змістовність результатів біографічних та історико-педагогічних досліджень.

Довідкове видання, підготовлене науковцями відділу джерелознавства та біографістики ДНПБ, є цінним доробком на шляху формування джерельної бази дослідження особливостей розвитку зарубіжної педагогіки в історичній ретроспективі та допоможе науковцям у здійсненні історико-бібліографічних досліджень. У зв'язку з цим наголосимо на актуальній потребі розповсюдження цього бібліографічного посібника серед освітянських бібліотек Національної академії педагогічних наук України, Міністерства освіти і науки України та інших бібліотек нашої країни

Перспективні напрями подальших досліджень. Процес формування джерельної бази є надзвичайно важливим етапом історико-педагогічного дослідження. Подальше опрацювання джерел передбачає застосування відповідних методів їх інтерпретування. Тож перспективними напрямами

подальших досліджень вважаємо обґрунтування алгоритмів і процедур аналізу першоджерел історико-педагогічного дослідження, застосування яких разом із методами джерелознавчого аналізу сприятиме більш достовірним результатам історико-педагогічного дослідження.

Список використаних джерел

1. Абажкіна Н. В. Розвиток професійної освіти в Німеччині (кінець XIX – XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1999. 46 с.
2. Березівська Л. Д. Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема [Електронний ресурс]. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методол. семінару, 25 жовт. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2017. С. 6–7. URL: http://lib.iitta.gov.ua/709274/1/organization_and_conducting_researches.2017.pdf (дата звернення: 10.10.2022).
3. Березівська Л. Д., Деревянко Т. М. Електронний ресурс «Видатні педагоги України та світу» й онлайн-проект «Ми стоїмо на плечах наших попередників: Видатні педагоги-ювіляри». *Вісник Нац. академії пед. наук України / НАПН України*. Київ, 2020. № 1. URL: <https://tinyurl.com/2p8cz2bt> (дата звернення: 10.10.2022).
4. Ваховський Л. Ц. Репрезентативність джерельної бази історико- педагогічного дослідження. *Вісн. Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2015. № 7 (296) жовтень. Ч. 2. С. 264 – 171.
5. Дяченко Л.М. Оригінальні німецькомовні видання як джерело знань про розвиток педагогічної науки в Німеччині в кінці XIX ст. – на початку XX ст. *Науково-педагогічні студії* : наук. журнал / голов. ред.: Л. Д. Березівська, І. М. Шоробура. Київ, 2021. Вип. 5. С. 22–30. URL: <http://npstudies.dnpb.gov.ua/article/view/250246> (дата звернення: 05.10.2022).
6. Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : історико-бібліографічне дослідження / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г. та ін. ; наук. ред. Рогова П. І.]. Київ, 2009. 118 с. URL: <http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/designator.pdf> (дата звернення: 05.10.2022).
7. Кемінь Г. М. Розвиток ідей «нового виховання» у західноєвропейській педагогіці (кінець XIX – середина XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Луганськ, 2004. 190 с.
8. Козак Н. В. Дидактичні основи професійної підготовки майбутніх учителів у ФРН (друга половина XVIII – кінець XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Терноп. експерим. ін-т пед. освіти. Тернопіль, 2000. 20 с.
9. Коцюбинський О. В. Реформаторська педагогіка Німеччини першої третини XX століття. *Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. № 5. С. 107–111.
10. Кропачева Н. М. Бібліографічні аспекти наукового дослідження педагогічних видань XIX – початку XX століть (за матеріалами колекції рідкісних видань фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського). *Вісник Кн. палати*. 2022. № 6. С. 42–49. URL: <http://visnyk.ukrbook.net/article/view/262360> (дата звернення: 05.10.2022).
11. Куркіна С. В. Проблеми виховання особистості і колективу в реформаторській педагогіці (кінець XIX – перша третина XX століття) : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2008. 20 с.
12. Педагогічні видання німецькою мовою другої половини XIX ст. – 1917 р. у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : наук.-

допом. бібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Дяченко Л. М., Кропачева Н. М. ; наук. ред. Березівська Л. Д. ; бібліогр. ред. Кропачева Н. М.]. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 214 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/731414/> ; <http://dnpb.gov.ua/ua/?ourpublications=31683> (дата звернення: 05.10.2022).

13. Петрова Т. М. Гуманізація навчально-виховного процесу у «реформаторській» педагогіці кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2000. 17 с.

14. Підручники і навчальні посібники (1748–1917 рр.) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів : каталог / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г. та ін. ; наук. ред. Рогова П. І.]. Київ : Атіка, 2005. 384 с.

15. Праці Йоганна Фрідріха Гербарта (1776–1841) у фонді ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського (до 245-річчя від дня народження) : віртуальна виставка / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [підготувала Дроншкевич О. В.]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1QHysIEjEkKqSUW6cc2XYk-Lg6mLhKokQ/view> (дата звернення: 05.10.2022).

16. Растригіна А. М. Розвиток теорії вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці кінця XIX – першої половини XX століття : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2004. 41 с.

17. Чопик Ю. С., Стражнікова І. В. Зарубіжна реформаторська педагогіка в оцінках українських науковців другої половини XX – початку XXI століття : монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. 264 с.

18. Abhandlungen und Berichte über technisches Schulwesen / veranlaßt und hrgs. vom Deutschen Ausschuß für Technisches Schulwesen. Bd. 5. Arbeiten auf dem Gebiete des technischen Hochschulwesens. Leipzig, Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1914. [Статті та доповіді щодо технічної освіти. Т. 5. Дослідження в галузі вищої технічної освіти].

19. Bartholomäi Fr. Joh. Friedr. Herbart : ein Lebensbild. Langensalza : Verlags-Comptoir von Hermann Beyer, 1875. 128 S. [Йоганн Фрідріх Герbart : огляд життя].

20. Bericht über die städtischen Fach- und Fortbildungsschulen zu Leipzig im Schuljahre 1912/13. Leipzig: Druck von Oswald Schmidt, 1913. [Звіт про діяльність міських професійних шкіл з подальшим підвищенням кваліфікації у Лейпцигу за 1912–1913 навчальний рік].

21. Bericht über die städtischen Fach- und Fortbildungsschulen zu Leipzig im Schuljahre 1913/14. Leipzig: Druck von Oswald Schmidt, 1914. [Звіт про діяльність міських професійних шкіл з подальшим підвищенням кваліфікації у Лейпцигу за 1913–1914 навчальний рік].

22. Brandis K. G. Ungedruckte Briefe von Johann Friedr. Herbart. Gotha : Verlag von E. F. Thienemann, 1898. 36 S. [Неопубліковані листи Йоганна Фрідріха Гербарта].

23. Czerny A. Der Arzt als Erzieher des Kindes : Vorlesungen. 3-te Auflage. Leipzig ; Wien : Franz Deuticke, K. u. k. Hofbuchdruckerei Carl Fromme, 1911. VII, 103 S. [Лікар як вихователь для дитини : лекції].

24. Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich / Hrsg. von W. Lexis. 4 Bde. Berlin, 1904. III. Bd. Das Volksschulwesen und das Lehrerbildungswesen im Deutschen Reich. P. v. Giżycki, E. Clausnitzer, E. Walther, J. Matthies. Berlin: Verlag von A. Asher & Co., 1904. 250 S. [Освіта в Німецькому Рейху. Т. 3. Система початкової школи та система підготовки вчителів у Німецькому Рейху].

25. Die Bestimmungen des Königlich Preussischen Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten, betreffend die Volks- und Mittelschule, die Lehrerbildung und die Prüfungen der Lehrer nebst dem Gesetze über die Beaufsichtigung des Unterrichts- und Erziehungswesens sowie den wichtigsten dazu erlassenen Ministerial-Verfügungen / nach

amtlichn Quellen zusammengestellt H. Reinecke. – Zehnte Ausgabe, weitergeführt bis zum 1 Juli 1905 / von G. Schöppa. Leipzig : Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1906. 181 S. [Розпорядження Королівського пруського Міністерства у справах культури, освіти і медицини щодо організації діяльності початкових і середніх шкіл, підготовки та екзаменаційного оцінювання вчителів відповідно до Закону про забезпечення навчання й виховання та ключових наказів міністерства].

26. Die Mittelschulen Österreichs : Sammlung der Vorschriften betreffend die Gymnasien (mit Einschluß der achtklassigen Realgymnasien, Reform-Realgymnasien, Ober-Realgymnasien und vierklassigen Realgymnasien), Realschulen und Mädchenlyzeen. Bd. I / Herausgegeben von Dr. Albert Halma, Dr. Gustav Schilling. Wien ; Prag : Im Kaiserlich-Königlichen Schulbücher-Verlage, [Prag : Buchdruckerei des k. k. Schulbücher-Veslages], [1911]. 906, [2] S. [Середні школи в Австрії. Збірник нормативних документів, що регламентують діяльність гімназій (у тому числі восьмирічної реальної гімназії, реформованої реальної гімназії, вищої реальної гімназії і чотирирічної реальної гімназії), реальної школи і дівочих ліцеїв].

27. Falkenberg W. Die Hausaufgaben : Ein Wegweiser für Eltern, Hauslehrer und Gouvernanten / Bearbeitet von Wilhelm Falkenberg. Dresden : E. Pierson's Verlag, (R. Lincke k. und k. Hofbuchhändler), [1905]. XV, 287 S. [Переклад назви: Домашні завдання : путівник для батьків, домашніх учителів і гувернанток].

28. Gansberg F. Demokratische Pädagogik. Ein Weckruf zur Selbstbetätigung im Unterricht. Leipzig: Quelle & Meyer, 1911. 283 S. [Демократична педагогіка : пробудження самосвідомості під час навчання].

29. Grassauer F. Handbuch für österreichische Universitäts- und Studien-Bibliotheken sowie für Volks-, Mittelschul- und Bezirks-Lehrerbibliotheken : Mit einer Sammlung von Gesetzen, a. h. Entschliessungen, Verordnungen, Erlässen, Acten und Actenausügen / von Ferdinand Grassauer. – Wien : Verlag von Carl Graeser, 1883. IV, 314 S. [Керівництво для австрійських університетських і наукових бібліотек, а також для бібліотек у початковій і середній школі та районних бібліотек : зі збірником законів, постанов, розпоряджень, наказів, актів і витягів].

30. Gulbins H. Ratgeber bei Einrichtung von Mittelschulen in kleineren Städten nebst Versuch eines vollständigen Lehrplans. Frankfurt am Main : Verlag von Moritz Diesterweg, 1912. 101 S. [Порадник з організації діяльності середніх шкіл у невеликих містах і розроблення навчальних планів].

31. Gurcke G. Schreib- und Lesefibel / von Gottfried Gurcke ; mit Bildern von Otto Speckter. 185-te Auflage (nach der neuen Rechtschreibung). Hamburg : Otto Meissners Verlag, [Druck von Gesse & Beder in Leipzig], 1903. 120 S. [Буквар письма та читання].

32. Gurlitt L. Pflege und Entwicklung der Persönlichkeit. Leipzig : R. Voigtländer, 1905. 52 S. [Догляд і розвиток особистості].

33. Hertwig R. Struwelpeter auf Reisen : eine lustige Wandergeschichte / Text von R[obert] Hertwig ; mit vielen, vielen Illustrationen von H. Neuber. Gotha : Verlagsanstalt u. Druckerei H. Bartholomäus, 1897. 48 S. [Подорожі Нечупари Петера : весела історія з чудесами].

34. Jodl F. 25 Jahre Volksbildung. Chronik des Wiener Volksbildungsvereines von 1887 bis 1912. Wien: Verlag des Wiener Volksbildungsvereines, 1912. 86 s. [25 років народної освіти. Хроніки діяльності Віденського Товариства народної освіти з 1887 по 1912 р.].

35. Kerschensteiner G. Das Grundaxiom des Bildungsprozesses und seine Folgerungen für die Schulorganisation / Herausgegeben von E. Muthefius. Berlin : Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1917. 68 S. [Основна аксіома освітнього процесу та висновки для організації роботи школи].

36. Kerschensteiner G. Begriff der Arbeitsschule. Zweite, verbesserte und wesentlich vermehrte Auflage. Leipzig ; Berlin : B. G. Teubner Verlag, 1913. VI, 143 S. [Концепт трудової школи].

37. Kerschensteiner G. Staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend : gekrönte Preisarbeit. Erfurt : Verlag von Carl Villaret, 1901. IV, 78 S. [Громадянське виховання німецької молоді : наукова праця, удостоєна нагороди].

38. Kinkel W. Joh. Fr. Herbart. Sein Leben und seine Philosophie. Giessen : J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung (Alfred Töpelmann), 1903. 204 S. [Й. Ф. Гербарт. Його життя та філософія].

39. Končnik P. Gesetzliche Vorschriften über die Schulpraxis in Steiermark : Für Lehramtszöglinge des 4. Jahrganges und für Lehrer / Peter Končnik. 2-te, erweiterte Auflage. Wien : K. k. Schulbücherverlag, 1917. 166 S. [Нормативно-правові документи щодо організації практики в школах федеральної землі Штирія : для майбутніх учителів четвертого року навчання та вчителів].

40. Lay W. A. Experimentelle Didaktik. Ihre Grundlegung mit besonderer Rücksicht auf Muskelsinn, Wille und Tat. T. 1. Allgemeiner Teil. Wiesbaden: Otto Nemnich Verlag, 1903. 595 S. [Експериментальна дидактика. Тілесні відчуття, воля і дія].

41. Lay W. A. Methodik des naturgeschichtlichen Unterrichts und Kritik der Reformbestrebungen auf Grund der neueren Psychologie. Karlsruhe: Verlag von Otto Nemnich, 1899. 123 S. [Методика викладання природознавства та критика реформаторських зусиль на основі сучасної психології].

42. Meumann E. Intelligenz und Wille. Aufl. 2. Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer, 1913. 361 S. [Інтелект і воля].

43. Neumayer G. Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen. Bd. II. Landskunde, Statistik, Heilkunde, Landwirtschaft, Botanik, Antropologie, Ethnographie, Linguistik, Zoologie, das Mikroskop und der Photographischer Apparat u. s. w. / von Georg Neumayer, P. Ascherson, A. Meitzen, Dr. A. Gärtner, A. Orth, L. Wittmack [u. a.] Berlin : Verlag von Robert Oppenheim, 1888. 627 S. [Керівництво з проведення наукових спостережень під час подорожей. Том 2. Країнознавство, статистика, медицина, сільське господарство, ботаніка, антропологія, лінгвістика, зоологія, мікроскоп і фотоапарат та ін.].

44. Rabes O. Hinaus ins Freie! : Anleitung zum Beobachten unserer heimischen Tiere und Pflanzen. Leipzig : Werlag von Quelle und Meyer, 1917. 172 S. [Переклад назви: Мерщій на відкритий простір! Керівництво зі здійснення спостережень за тваринами й рослинами нашої Батьківщини].

45. Sallwürk E. v. Streifzüge zur Jugendgeschichte Joh. Fr. Herbarts. Langensalza : Hermann Beyer & Söhne (Beyer & Mann), 1903. 48 S. [Екскурсії до історії юності Й. Ф. Гербарта].

46. Sammlung der Vorschriften betreffend die Heranbildung und Prüfung der Lehrer an Volks- und Bürgerschulen : mit Benützung amtlicher Quellen / Herausgegeben von Franz Heinz. Wien : Im kaiserlich-königlichen Schulbücher-Verlage, 1907. XLIII, 428 S. [Збірник нормативно-правових актів щодо організації та проведення екзаменів для вчителів народних і бюргерських шкіл : з посиланнями на офіційні джерела].

47. Scharrelmann H. Erlebte Pädagogik: Gesammelte Aufsätze u. Unterrichtsproben. Hamburg: Verlag Alfred Jansen Hamburg und Berlin, 1912. 405 S. [Досвідна педагогіка: збірник нарисів та зразків уроків].

48. Zimmermann R. Ungedruckte Briefe von und an Herbart. Wien : Wilhelm Braumüller, 1877. 147 S. [Неопубліковані листи Гербарта та листи, адресовані йому].

References

1. Abashkina, N. V. (1999). *Rozvytok profesiinoi osvity v Nimechchyni (kinets XIX – XX st.)* [avtoreferat dysertatsii d-ra ped. nauk, Instytut pedahohiky i psykhologhii profesiinoi osvity APN Ukrainy]. [in Ukrainian]
2. Berezivska, L. D. (2017, October 25). *Dzherelna osnova istoryko-pedahohichnykh*

doslidzhen yak metodolohichna problema. In *Suchasni vymohy do orhanizatsii ta provedennia istoriko-pedahohichnykh doslidzhen*, zbirnyk materialiv naukovo-metodolohichnoho seminaru, Kyiv, 6–7. http://lib.iitta.gov.ua/709274/1/organization_and_conducting_researches.2017.pdf [in Ukrainian]

3. Berezivska, L. D. & Derevianko, T. M. (2020). Elektronnyi resurs «Vydatni pedahohy Ukrainy ta svitu» y onlain-proiekt «My stoimo na plechakh nashykh poperednykiv: Vydatni pedahohy-yuviliary». *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, Vol. 1. <https://tinyurl.com/2p8cz2bt> [in Ukrainian].

4. Vakhovskiy, L. Ts. (2015). Reprezentatyvnist dzherelnoi bazy istoriko-pedahohichnoho doslidzhennia. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedahohichni nauky*, 7 (296), Part. 2, 264 – 171. [in Ukrainian].

5. Diachenko, L. M. (2021). Oryhinalni nimetskomovni vydannia yak dzherelo znan pro rozvytok pedahohichnoi nauky v Nimechchyni v kintsi XIX st. – na pochatku XX st. *Scientific and Pedagogical Studies*, 5, 22–30. <http://npstudies.dnpg.gov.ua/article/view/250246> [in Ukrainian].

6. Matsibora, N. H. et al. (Comps.). (2009). *Zhurnaly psykholoho-pedahohichnoi tematyky XIX – pochatku XX st. z fondu Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteky Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho : Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia*. Kyiv : APN Ukrainy, DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. <http://dnpg.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/designator.pdf> [in Ukrainian].

7. Kemin, H. M. (2004). *Rozvytok idei «novoho vykhovannia» u zakhidnoevropeiskii pedahohitsi (kinets XIX – seredyna XX st.)* [dysertatsiia kand. ped. nauk, Drohobyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. Ivana Franka]. [in Ukrainian].

8. Kozak, N. V. (2000). *Dydaktychni osnovy profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv u FRN (druha polovyna XVIII – kinets XX st.)* [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Ternopilskyi eksperymentalnyi instytut pedahohichnoi osvity]. [in Ukrainian].

9. Kotsiubynskiy, O. V. (2007). Reformatorska pedahohika Nimechchyny pershoi tretyny XX stolittia. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Seriya. Pedahohika*, 5, 107–111. [in Ukrainian].

10. Kropocheva, N. M. (2022). Bibliohrafichni aspekty naukovoho doslidzhennia pedahohichnykh vydan XIX – pochatku XX stolit (za materialamy kolektsii rikisnykh vydan fondu DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho). *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 6, 42–49. <http://visnyk.ukrbook.net/article/view/262360> [in Ukrainian].

11. Kurkina, S. V. (2008). *Problemy vykhovannia osobystosti i kolektyvu v reformatorskii pedahohitsi (kinets XIX – persha tretyna XX stolittia)* [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Instytut vyshchoi osvity APN Ukrainy]. [in Ukrainian].

12. Diachenko, L. M. & Kropocheva, N. M. (2022). *Pedahohichni vydannia nimetskoïu movoïu druhoi polovyny XIX st. – 1917 r. u fondi Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteky Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho : naukovo-dopomizhnyi bibliohrafichni pokazhchyk*. Vinnytsia: TVORY. <https://lib.iitta.gov.ua/731414/> ; <http://dnpg.gov.ua/ua/?ourpublications=31683> [in Ukrainian].

13. Petrova, T. M. (2000). *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu u «reformatorskii» pedahohitsi kintsia XIX – pochatku XX stolittia* [avtoreferat dysertatsii kand. ped. nauk, Kharkivskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody]. [in Ukrainian].

14. Matsibora, N. H. et al. (comps.) (2005). *Pidruchnyky i navchalni posibnyky (1748–1917 rr.) z fondiv Derzhavnoi naukovo-pedahohichnoi biblioteky Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho dlia pochatkovykh i serednikh navchalnykh zakladiv : katalog*. Kyiv: Atika. [in Ukrainian].

15. Dronshkevych, O. V. (2021). *Pratsi Yohanna Fridrikha Herbarta (1776–1841) u fondi DNPB Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskoho (do 245-richchia vid dnia narodzhennia) : virtualna vystavka*. Kyiv: DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho.

<https://drive.google.com/file/d/1QHYSIEjEkKqSUW6cc2XYk-Lg6mLhKokQ/view> [in Ukrainian].

16. Rastryhina, A. M. (2004). *Rozvytok teorii vilnoho vykhovannia u vitchyzniani i zarubizhnii pedahohitsi kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia* [avtoreferat dysertatsii d-r ped. nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka]. [in Ukrainian].

17. Chopyk, Yu. S. & Strazhnikova, I. V. (2017). *Zarubizhna reformatorska pedahohika v otsinkakh ukrainskykh naukovtsiv druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia: monohrafiia*. Ivano-Frankivsk: NAIR. [in Ukrainian].

18. Deutschen Ausschluß für Technisches Schulwesen (1914). *Abhandlungen und Berichte über technisches Schulwesen*. Bd. 5. Arbeiten auf dem Gebiete des technischen Hochschulwesens. Leipzig, Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner [in German]

19. Bartholomäi (1875). *Fr. Joh. Friedr. Herbart : ein Lebensbild*. Langensalza : Verlags-Comptoir von Hermann Beyer. [in German]

20. *Bericht über die städtischen Fach- und Fortbildungsschulen zu Leipzig im Schuljahre 1912/13* (1913). Leipzig: Druck von Oswald Schmidt. [in German]

21. *Bericht über die städtischen Fach- und Fortbildungsschulen zu Leipzig im Schuljahre 1913/14* (1914). Leipzig: Druck von Oswald Schmidt. [in German]

22. Brandis, K. G. (1898). *Ungedruckte Briefe von Johann Friedr. Herbart*. Gotha : Verlag von E. F. Thienemann. [in German]

23. Czerny, A. (1911). *Der Arzt als Erzieher des Kindes : Vorlesungen*. Leipzig ; Wien : Franz Deuticke, K. u. k. Hofbuchdruckerei Carl Fromme. [in German]

24. *Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich* (1904). Bd. 3. Das Volksschulwesen und das Lehrerbildungswesen im Deutschen Reich. Berlin: Verlag von A. Asher & Co. [in German]

25. Königlich Preussischen Ministers (1906). *Die Bestimmungen des Königlich Preussischen Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten, betreffend die Volks- und Mittelschule, die Lehrerbildung und die Prüfungen der Lehrer nebst dem Gesetze über die Beaufsichtigung des Unterrichts- und Erziehungswesens sowie den wichtigsten dazu erlassenen Ministerial-Verfügungen*. Leipzig : Verlag der Dürr'schen Buchhandlung. [in German]

26. *Die Mittelschulen Österreichs* (1911). Sammlung der Vorschriften betreffend die Gymnasien Wien ; Prag : Im Kaiserlich-Königlichen Schulbücher-Verlage. [in German]

27. Falkenberg, W. (1905). *Die Hausaufgaben : Ein Wegweiser für Eltern, Hauslehrer und Gouvernanten*. Dresden : E. Pierson's Verlag. [in German]

28. Gansberg, F. (1911). *Demokratische Pädagogik. Ein Weckruf zur Selbstbetätigung im Unterricht*. Leipzig: Quelle & Meyer. [in German].

29. Grassauer, F. (1883). *Handbuch für österreichische Universitäts- und Studien-Bibliotheken sowie für Volks-, Mittelschul- und Bezirks-Lehrerbibliotheken : Mit einer Sammlung von Gesetzen*. Wien : Verlag von Carl Graeser. [in German].

30. Gulbins, H. (1912). *Ratgeber bei Einrichtung von Mittelschulen in kleineren Städten nebst Versuch eines vollständigen Lehrplans*. Frankfurt am Main : Verlag von Moritz Diesterweg. [in German]

31. Gurcke, G. (1903). *Schreib- und Lesebibel*. Hamburg : Otto Meissners Verlag. [in German]

32. Gurlitt, L. (1905). *Pflege und Entwicklung der Persönlichkeit*. Leipzig: R. Voigtländer. [in German]

33. Hertwig, R. (1897). *Struwwelpeter auf Reisen : eine lustige Wandergeschichte*. Gotha : Verlagsanstalt u. Druckerei H. Bartholomäus. [in German]

34. Jodl, F. (1912). *25 Jahre Volksbildung. Chronik des Wiener Volksbildungsvereines von 1887 bis 1912*. Wien: Verlag des Wiener Volksbildungsvereines. [in German]

35. Kerschensteiner, G. (1917). *Das Grundaxiom des Bildungsprozesses und seine Folgerungen für die Schulorganisation*. Berlin : Union Deutsche Verlagsgesellschaft.

[in German]

36. Kerschensteiner, G. (1913). *Begriff der Arbeitsschule*. Leipzig ; Berlin : B. G. Teubner Verlag. [in German]

37. Kerschensteiner, G. (1901). *Staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend* : gekrönte Preisarbeit. Erfurt : Verlag von Carl Villaret. [in German]

38. Kinkel, W. (1903). *Joh. Fr. Herbart. Sein Leben und seine Philosophie*. Giessen : J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung (Alfred Töpelmann). [in German]

39. Končnik, P. (1917). *Gesetzliche Vorschriften über die Schulpraxis in Steiermark* : Für Lehramtszöglinge des 4. Jahrganges und für Lehrer. Wien : K. k. Schulbuchverlag. [in German]

40. Lay, W. A. (1903). *Experimentelle Didaktik. Ihre Grundlegung mit besonderer Rücksicht auf Muskelsinn, Wille und Tat*. T. 1. Allgemeiner Teil. Wiesbaden: Otto Nernich Verlag. [in German]

41. Lay, W. A. (1899). *Methodik des naturgeschichtlichen Unterrichts und Kritik der Reformbestrebungen auf Grund der neueren Psychologie*. Karlsruhe: Verlag von Otto Nernich. [in German]

42. Meumann, E. (1913). *Intelligenz und Wille*. Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer. [in German]

43. Neumayer, G. (1888). *Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen*. Bd. II. Landkunde, Statistik, Heilkunde, Landwirtschaft, Botanik, Anthropologie, Ethnographie, Linguistik, Zoologie, das Mikroskop und der Photographischer Apparat u. s. w. Berlin : Verlag von Robert Oppenheim. [in German]

44. Rabes, O. (1917). *Hinaus ins Freie! : Anleitung zum Beobachten unserer heimischen Tiere und Pflanzen*. Leipzig : Werlag fon Quelle und Meyer. [in German]

45. Sallwürk, E. v. (1903). *Streifzüge zur Jugendgeschichte Joh. Fr. Herbart's*. Langensalza : Hermann Beyer & Söhne (Beyer & Mann). [in German]

46. Heinz, F. (Herausg.) (1907). *Sammlung der Vorschriften betreffend die Heranbildung und Prüfung der Lehrer an Volks- und Bürgerschulen : mit Benützung amtlicher Quellen* Wien : Im kaiserlich-königlichen Schulbücher-Verlage. [in German]

47. Scharrelmann, H. (1912). *Erlebte Pädagogik: Gesammelte Aufsätze u. Unterrichtsproben*. Hamburg: Verlag Alfred Jansen Hamburg und Berlin. [in German]

48. Zimmermann, R. (1877). *Ungedruckte Briefe von und an Herbart*. Wien : Wilhelm Braumüller. [in German]

Liudmyla Diachenko,

PhD in Education, Senior Researcher

of the Pedagogical Source Studies and Biographistics Department

of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine

Kyiv, Ukraine

e-mail: diachenko.lm@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6897-124X

PEDAGOGICAL PUBLICATIONS IN THE GERMAN LANGUAGE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE EARLY OF THE 20TH CENTURY IN THE FUND OF V. O. SUKHOMLYNSKYI STATE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL LIBRARY OF UKRAINE: SOURCE STUDIES ASPECT

The article highlights the results of the analysis of the content of pedagogical editions in the German language of the second half of the 19th – the early of the 20th centuries from the collection of rare editions in foreign languages of the fund of the

V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, which is determined by the purpose of the article. The analyzed sources are systematized according to the classification features of the distribution of publications into types according to the nature of the information. Accordingly, seven groups of sources are distinguished: official, scientific, production-practical, educational, reference, literary editions, epistolary sources. The results of generalization and systematization of these documents are presented in the scientific auxiliary bibliographic index "Pedagogical editions in the German language of the second half of the 19th century – 1917 in the fund of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine", which was prepared by scientists of the pedagogical source studies and biographistics department during the scientific research "Pedagogical science and education in persons, documents, bibliography" (2020–2022).

The role of rare publications in foreign languages in the formation of holistic scientific knowledge about the development of the historical-pedagogical process, taking into account social trends and socio-economic conditions of the country under study, is highlighted. Based on the analysis of the content of pedagogical editions in the German language of the second half of the 19th – the early of the 20th centuries the following conclusions were drawn: this historical period was marked by significant reformation transformations in the education systems of German-speaking countries; the crisis of social existence in Germany and Austria caused the need to revise the contemporary theory and practice of education; as a result of discussions in the German-speaking scientific and pedagogical space, a whole series of personally oriented concepts of education and upbringing emerged; the development of child-centered concepts is a significant contribution of reformer teachers from Germany and Austria to world humanistic pedagogy; the commonality of their pedagogical positions is the call to abandon the authoritarianism of the traditional school due to the inhumane treatment of the child's personality and the leveling of his natural potential; reformer teachers set the school the task of developing the creative powers of each child, taking into account the individual pace of development, and providing the opportunity to acquire one's own experience.

Keywords: *pedagogical editions in the German language, collection of rare editions in foreign languages of the 17th – the early of the 20th centuries, V. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, sources analysis, scientific auxiliary bibliographic index, German-speaking countries, Germany, Austria, the second half of the 19th – the early of the 20th centuries.*